

ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ПРАВознавства

УДК 347.961.6

Нелін Олександр Іванович –
доктор юридичних наук, професор
Київського університету туризму,
економіки і права

ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ НОТАРІУСА: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ І ПРАКТИЧНІ ВИМІРИ

Розглянуто теоретичні аспекти й практичні виміри юридичної відповідальності нотаріуса. На підставі дослідження резюмовано, що концепцію юридичної відповідальності нотаріуса можна охарактеризувати трьома ознаками: державним примусом; наявністю правопорушення та його суб'єкта; наявністю сприятливих наслідків для правопорушника. Доведено, що за такого підходу юридична відповідальність нотаріуса в Україні потребує подальшого розвитку та вдосконалення.

Ключові слова: нотаріус; юридична відповідальність нотаріуса; санкції; правопорушник; правопорушення; види юридичної відповідальності нотаріуса.

Рассмотрены теоретические аспекты и практические измерения юридической ответственности нотариуса. На основании исследования резюмировано, что концепцию юридической ответственности нотариуса можно охарактеризовать тремя признаками: государственным принуждением; наличием правонарушения и его субъекта; наличием способствующих последствий для правонарушителя. Доказано, что при таких подходах юридическая ответственность нотариуса в Украине требует дальнейшего исследования и усовершенствования.

Ключевые слова: нотариус; юридическая ответственность нотариуса; санкции; правонарушитель; правонарушения; виды юридической ответственности нотариуса.

Факти порушення нотаріусами своїх повноважень, що полягають у посвідченні завідомо недійсних угод, підроблених довіреностей, складанні фіктивних заповітів, вимагають адекватної протидії з боку держави. Оцінюючи ефективність правової протидії порушенням нотаріусів, слід визнати, що вона досить далека від оптимальної, про що, зокрема, свідчить: високий рівень латентності відповідних діянь; відсутність однаковості в практиці застосування правових норм про відповідальність нотаріусів за порушення своїми повноваженнями; наявність прогалин у законодавстві, що не передбачає відповідальності за низку суспільно небезпечних діянь, скоєних нотаріусами.

Теоретичні та методологічні питання, присвячені проблемам юридичної відповідальності нотаріусів, висвітлювали у своїх працях В. В. Копейчиков, Н. А. Маловіцька, Н. М. Оніщенко, П. М. Рабінович, О. Ф. Скакун, Ю. С. Шемшученко ін. Визнаючи значний внесок цих авторів у розробку теоретичних аспектів юридичної відповідальності нотаріусів, зауважимо, що окремі проблеми залишилися поза межами теоретичного аналізу.

Метою дослідження є розв'язання теоретичних і практичних проблем, пов'язаних із встановленням, диференціацією та реалізацією юридичної відповідності нотаріусів за перевищення повноважень.

Одним із видів нормативно-правових гарантій захисту прав і законних інтересів громадян та юридичних осіб шляхом учинення нотаріусами передбачених Законом України «Про нотаріат» нотаріальних дій є юридична відповідальність. У юридичній науці існують різні визначення поняття юридичної відповідальності. Наприклад, В. В. Копейчиков визначає юридичну відповідальність як застосування щодо правопорушників заходів державного примусу каральної спрямованості, понесення ними втрат особистого, організаційного чи матеріального характеру [1].

На думку П. М. Рабіновича, юридична відповідальність – це закріплені в законодавстві та забезпечувані державою юридичний обов'язок правопорушника зазнати примусового позбавлення певних цінностей, що йому належали [2].

Згідно з переконаннями Н. А. Маловіцької, юридичною відповідальністю є особливі, передбачені й урегульовані нормами права відносини між громадянами та державою, що виникають у разі й унаслідок правопорушення [3].

О. Ф. Скакун визначає поняття юридичної відповідальності так: це – передбачені законом вид і міра державно-владного (примусового) зазнавання особою позбавлень благ особистого, організаційного та майнового характеру за скоєне правопорушення [4].

Істотний внесок у дослідження теоретичних і практичних проблем юридичної відповідальності зробив Ю. С. Шемшученко. На його думку, юридична відповідальність – це одна з форм соціальної відповідальності, сутність якої полягає в застосуванні щодо правопорушників (фізичних та юридичних осіб) передбачених законодавством санкцій, що забезпечуються в примусовому порядку державою. Юридична відповідальність є правовідношеннями між державою в особі її органів і правопорушником, відносно якого застосовують юридичні санкції з негативними для нього наслідками (позбавлення волі, штраф, відшкодування шкоди тощо) [5].

Аналіз висловлених у юридичній літературі думок щодо змісту й розуміння сутності поняття «юридична відповідальність» свідчать про розмаїття міркувань у цій сфері. Більшість вітчизняних учених акцентують увагу на будь-якій одній з ознак відповідальності, розуміючи це поняття як: заходи державного примусу; обов'язок особи зазнавати несприятливих наслідків і примусового позбавлення певних цінностей; міру впливу на правопорушника; правове відношення між державою та правопорушником.

Ми поділяємо концепцію В. В. Копейчикова, П. М. Рабіновича, О. Ф. Скакун, Ю. С. Шемшученка стосовно того, що юридична відповідальність із позиції її практичного застосування є мірою державно-владного характеру, які держава застосовує з метою покарання правопорушника та припинення подальших порушень прав і свобод людини як власне правопорушником, так й іншими особами. Підставою для юридичної відповідальності є правопорушення, де особливе значення має його склад, тобто наявність усіх елементів, що

становлять факт правопорушення (об'єкт, суб'єкт, об'єктивна сторона, суб'єктивна сторона) та є єдиним цілим.

За галузевою ознакою юридична відповідальність є таких видів: кримінальна, адміністративна, дисциплінарна, матеріальна, цивільно-правова, конституційно-правова, міжнародно-правова.

Відома й інша класифікація, згідно з якою виділяють негативну (ретроспективну) та позитивну юридичну відповідальність. Перший вид пов'язаний зі скоєнням правопорушення й супроводжується негативними наслідками для винної особи. Другий виникає з юридичного обов'язку відповідних суб'єктів здійснювати позитивні, корисні для суспільства функції та реалізовується в регулятивних правовідносинах [6–8].

Таким чином, конструювання двох видів юридичної відповідальності – негативної та позитивної (чи об'єднання їх в одну специфічну юридичну категорію) навряд чи є прийнятним. Адже зміст відносин і становище суб'єкта суттєво різняться: коли він належно користується власними правами, сумлінно виконує обов'язки й коли він їх порушує [9].

Питання, пов'язані з розумінням юридичної відповідальності нотаріуса, є дискусійними в теорії права. Існує безліч визначень, з огляду на що висловлені точки зору іноді непросто зіставити між собою. У загальному розумінні можна говорити про два найбільш поширених варіанти розуміння юридичної відповідальності нотаріуса.

Юридична відповідальність – це передбачений правовими нормами обов'язок суб'єкта права зазнавати несприятливих для нього наслідків правопорушення. Це міра державного примусу за вчинене правопорушення, пов'язана з тим, що винний зазнає позбавлень особистого (організаційного) або майнового характеру.

Запропоновані визначення не взаємовиключають одне одного, вони цілком узгоджуються й обидва мають право на існування. Залежно від підходу можна розуміти юридичну відповідальність або як обов'язок зазнати несприятливих наслідків, або як один із заходів державного примусу.

Юридична відповідальність настає лише за наявності певних правових і фактичних підстав, якими можуть бути:

норма права, що передбачає можливість застосування заходів відповідальності за протиправне діяння;

учинення правопорушення, юридично значимі ознаки якого відображає конструкція «склад правопорушення» (правопорушення є юридичним фактом і спричиняє виникнення охоронних правовідносин);

правозастосовний акт, яким конкретизується охоронна норма права, визначається конкретний вид і міра юридичної відповідальності (вирок суду, постанова про накладання адміністративного стягнення) [10].

Розглянемо теоретичний аспект і практичні виміри юридичної відповідальності нотаріуса. Базовим нормативним актом, що встановлює *адміністративну відповідальність нотаріуса*, є Кодекс України про адміністративні правопорушення (КУпАП) [11]. Він містить значну кількість складів адміністративних правопорушень, суб'єктом яких виступають посадові особи. Підставою притягнення до відповідальності є зазвичай невиконання ними встановленого порядку управління в тій чи іншій сфері. На нашу думку доцільно було б закріпити самостійні склади адміністративних правопорушень, суб'єктом яких виступав би нотаріус. Проте ні КУпАП, ні Закон України «Про нотаріат» [12] не містить норм, що передбачають адміністративну відповідальність нотаріуса.

З огляду на зазначене, пропонуємо: *правом складання протоколу про адміністративне правопорушення нотаріусом наділити тільки органи юстиції*. Так, Нотаріальна палата України може лише інформувати органи юстиції про виявлене правопорушення, що на підставі повідомлення можуть порушити провадження в справах про адміністративні правопорушення.

Не менш важливою є *цивільна відповідальність нотаріуса*. Статті 1172, 1173 Цивільного кодексу України [13] присвячені відшкодуванню юридичною або фізичною особою шкоди, завданої їх працівником чи іншою особою; органом державної влади або органом місцевого самоврядування. Однак цивільну відповідальність нотаріуса в цьому Законі окремо не врегульовано. Норми Закону України «Про нотаріат», присвячені цьому питанню, не розкривають цілком підстави відповідальності нотаріуса, залишаються питання щодо визначення її обсягу: чи вона є повною як для фізичної особи, чи в розмірі страхового фонду нотаріуса.

Отже, пропонуємо за аналогією з європейськими зразками встановити майнову відповідальність нотаріуса за: укладання недійсного акта за формою або змістом; неадекватні консультації, що не дають змоги сторонам захистити власний інтерес; недосягнення бажаного ефекту від дії нотаріуса.

На нашу думку, цей підхід надасть можливість значно вдосконалити механізм цивільно-правової відповідальності нотаріусів, зробивши його на ділі ефективним, що забезпечить реальний захист майнових прав і законних інтересів громадян та організацій.

У науці кримінального права дотепер залишається невирішеним питання щодо того, чи необхідно вважати нотаріуса суб'єктом злочинів у сфері службової діяльності. Науковці переконують, що в діяльності нотаріуса особливо важливим є два аспекти: з одного боку, він здійснює свою діяльність від імені держави, що делегує нотаріусу спеціальні повноваження, наділяє його низкою прав та обов'язків, а з іншого – приватний нотаріус не отримує заробітної плати з бюджету, не потребує в штаті державного апарату й організовує свою діяльність самостійно: орендує або набуває приміщення, обладнання нотаріальної контори, наймає працівників, оплачує їх працю тощо.

Водночас усе змінилось із включенням до Кримінального кодексу України статей 365–2, 368–4 [14], що передбачають кримінальну відповідальність більш конкретизованого кола осіб. Зміст цих статей спрямований на унеможливлення факту ухилення нотаріуса від кримінальної відповідальності за вчинення протиправних діянь, пов'язаних із виконанням покладених на нього функцій.

Дисциплінарна відповідальність нотаріуса регулює Кодекс законів про працю України (ст. 147–152) [15]. Підставою дисциплінарної відповідальності є дисциплінарний проступок, склад якого традиційно включає суб'єкт, суб'єктивну сторону, об'єкт і об'єктивну сторону. Дисциплінарним проступком визнано винне невиконання чи порушення нотаріусом обов'язків, установлених законодавством, або перевищення повноважень.

Підставою для притягнення нотаріуса до дисциплінарної відповідальності можуть бути заяви та скарги громадян і

юридичних осіб, листи й подання уповноважених державних органів судової влади, органів досудового слідства та посадових осіб, а також матеріали перевірки професійної діяльності нотаріусів Нотаріальною платою України.

В Україні немає відповідних спеціалізованих нормативних актів, що містять вичерпний перелік порушень, за які нотаріус може понести відповідальність. Тому пропонуємо *прийняти Професійний кодекс нотаріусів України, у якому закріпити перелік проступків нотаріусів, віднесених до дисциплінарних.*

Отже, здійснений аналіз юридичної відповідальності нотаріуса дає змогу зробити такі **висновки**:

1) концепцію юридичної відповідальності нотаріуса можна охарактеризувати трьома ознаками: державним примусом, наявністю правопорушення та його суб'єкта, а також наявністю сприятливих наслідків для правопорушника;

2) за галузевою ознакою юридична відповідальність нотаріуса існує таких видів: кримінальна, адміністративна, цивільно-правова, матеріальна та дисциплінарна;

3) Закон України «Про нотаріат» та інші нормативно-правові акти, що регулюють діяльність нотаріату, не містять норм чи принаймні критеріїв, коли нотаріус має відшкодувати заподіяну шкоду особі та коли така шкода вважається спричиненою нотаріусом, а не стороною договору. Це питання є особливо важливим, оскільки дає змогу з'ясувати, коли за правочином, що визначається недійсним чи таким, що спричинив шкоду особі, нотаріус притягується як відповідач. Для вирішення цих питань необхідно систематизувати судову практику, оскільки закон не дає остаточної відповіді на ці питання. Зазначена проблема повинна стати однією з пріоритетних для законодавчих органів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Теорія держави і права : [навч. посіб.] / за заг. ред. В. В. Копейчикова. – К. : Юрінформ, 1995. – 189 с.
2. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави. – К. : Рад. шк., 1994. – 236 с.
3. Конституційне право України / за ред. В. Ф. Погорілка. – К. : Наук. думка, 2000. – 732 с.

4. Скакун О. Ф. Теория государства и права / О. Ф. Скакун : [учеб.]. – Харьков : Консум, 2000. – 691 с.
5. Шемшученко Ю. С. Відповідальність юридична / Ю. С. Шемшученко. // Юридична енциклопедія : [у 6 т.] / редкол. : Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 1998. – Т. 1 : А–Г. – 672 с.
6. Адміністративне право України в сучасних умовах (початку XXI століття) : [моногр.] / за заг. ред. В. В. Галуцька. – Херсон : Херсон. міська друкарня, 2010. – 378 с.
7. Гладун З. С. Адміністративне право України : [навч. посіб.] / З. С. Гладун. – Тернопіль : ТНЕУ, 2008. – 579 с.
8. Авер'янов Б. Б. Державне управління: європейські стандарти, досвід та адміністративне право / Б. Б. Авер'янов, В. А. Дерезь, А. М. Школик. – К. : Юстиніан, 2007. – 288 с.
9. Колпаков В. К. Предмет адміністративного права: сучасний вимір / В. К. Колпаков // Юридична наука. – 2008. – № 3. – С. 33–38.
10. Нотаріат в Україні : [підруч.] / за ред. В. В. Комарова. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 320 с.
11. Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 7 груд. 1984 р. № 8073-Х // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1984. – № 51. – Ст. 1122.
12. Про нотаріат : Закон України від 2 верес. 1993 р. № 3425-ХП / Верховна Рада України. – Офіц. вид. – К. : Парлам. вид-во, 2009. – 16 с.
13. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січ. 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40–44. – Ст. 356.
14. Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2341-III : за станом на 17 січ. 2012 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25–26. – Ст. 131.
15. Кодекс законів про працю України : Закон України від 10 груд. 1971 р. № 322-VIII : за станом на 22 лют. 2012 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1971. – № 50. – Ст. 375.